

Časoslov

i čimbenici koji su utjecali na njegov razvoj (2)

Ruža s. Domagoja Ljubičić

Antifona – pretpjev

U sadašnjoj Liturgiji časova pjevanje psalama popraćeno je kratkom skladbom, silabičkoga, slabo ukrašenog stila, zvanom *antifona*,¹ a stihovi psalma čine veći, središnji dio. Izraz *antifona*: grč. ἀντιφωνή – protuglasje, »izmjena glasa«, dakle izmjena korova koji odgovaraju jedan drugome u oktavi. Izvorno, antifona je kratak isječak teksta bilo s početka, bilo s kraja psalma i redovito sadrži značenje dotičnoga psalma, a izmjenjuje se kao pripjev sa psalamskim stihovima. Ona ima dvostruku ulogu: *liturgijsku* i *glazbenu*. Njezina liturgijsko-literarna vrijednost leži u sadržaju: donosi glavnu misao psalma, odnosno blagdana koji se slavi; glazbena pak leži u nastojanju da se očuvaju stare jednostavne melodije i izvorna silabika (časoslov običnog dana), osim u evandeoskim hvalospjevima *Veliča* i *Blagoslovljen*, gdje je dodana pokojna neumatska ukrasna figura. To su često *tipske melodije*, sastavljene od tri ili četiri incizuma, a kasnije se, da bi se postigla što veća povezanost melodijsko-tekstualnih formula, koristila *čentonizacija*.

Antifone su po prirodi melodijsko-ritmički napjevi, dok se psalmi prilagođavaju recitativu. U liturgijsko-glazbenom smislu potrebno je pri izvođenju poštovati značenje teksta antifone kao usklika ili kao pripjeva u molitvama. Budući da se u slavlju Božanskoga časoslova

pojavljuju mnoge antifone koje zajednica ne može pjevati, moguće je zamijeniti ih drugima koje imaju isto poetsko-liturgijsko značenje, dakle, koje mogu isto tako uvesti u molitvu dotičnih psalama (usp. OULČ 274).

Kako su antifone i tekstovno i glazbeno usko vezane uz psalme, tako je i sam završetak psalma – ... *saeculorum. Amen* izabran na način da olakša prijelaz sa psalma na antifonu.

E u o u a e
sae cu lo rum a men

Tipični oblici izvođenja antifone su:

a) antifona - psalamski stih - antifona;
b) samostalna antifona - napjev koji se izvodi bez psalamskih stihova, tj. nezvezano uz časoslov.

Dugi proces pojednostavljivanja doveo je do toga da se antifona pjeva samo jednom na početku i na kraju psalma nakon *Gloria Patri*. Prema nekim izvorima u liturgijsko-glazbenim gregorijanskim kodeksima postoji oko 4000 antifona za časoslov u svim modusima (prevladavaju oni u *sol* i *re*),² i oko 403 misne antifone za *Introitus*, *Offertorium* i *Communio*.³

Psalmodija

Kršćanska je tradicija od samih početaka svojega postojanja njegovala molitvu psalmidije na poseban način, dajući joj uvijek počasno mjesto.

Pod riječju *psalmodija* (grč. ψαλμοδία, lat. *psalmodia*, pjevanje uza zvuk harfe) podrazumijeva se recitiranje psalamskih stihova stavljenih u melodijske formule, manje-više razvijene i ukrašene, iako bi se u širem smislu sav gregorijanski repertorij mogao nazvati 'psalmodijom' ukoliko su tekstovi uzeti iz psalterija ili drugih svetopisamskih knjiga. Povijesno gledajući, izvorni gregorijanski oblici dolaze od izvođenja psalama na izravan, responzorijalni i antifonijski način, obogaćujući se postupno uvođenjem različitih stilova, od onoga silabičkoga do neumatskoga i melizmatškoga ukrašavanja.

Psalmidijski gledajući, »gregorijanski tonus«⁴ u svojim je počecima bio vrlo jednostavan: monokordalna struktura sastojala se od tri temeljne note: *do*, *re*, *mi*, na kojima je psalmist-solist izvodio psalme. Kasnije dobiva svoju strukturu i razvija se u svoj današnji oblik.

Tekst psalama nije sastavljen metrički, već od stihova koji su podijeljeni u dva polustiha. Prvi je polustih do zvjezdice (*), a drugi od zvjezdice do kraja stiha.

Glavni elementi melodijske strukture psalmidije su:

1. *Početak* (lat. *initium*, *inchoatio*) – zapjev, kraća uzlazna melodijska formula koja se pojavljuje samo na početku prvoga stiha, a povezuje završetak antifone s dominantom – tenorom – recitativom.

Guillaume Dufay, Antifona (oko 1400. g.)

2. *Tenor* (lat. *tenere*, držati) – *nota repercussa*, dominantna, recitativna nota, ton na kojem se recitiraju stihovi psalma. Naziv dominantna opravdava činjenica da je taj ton zapravo dominantna starocrkvenoga načina u kojemu se određeni psalam pjeva. Kod izvođenja vrlo je važno održati na tenoru dobru artikulaciju ritma riječi, tečnost i pravilnost izgovora, posebno ako se izvodi na govornom jeziku.

3. *Flexa* (†) (lat. *flectere*, saviti, prignuti) – dopušta lakši prekid u recitativu – tenoru, ona je uvijek mala promjena tenora spuštanjem glasa i kratkog odaha, kada je prvi polustih podulji, a spušta se obično za veliku sekundu ili malu tercu i vraća se ponovo na prijašnju visinu (recitativ – tenor).

4. *Kadence* (lat. *cadere*, padati) – svaki psalmodijski tonus ima dvije kadence: *cadenza mediana* (srednja) – odvaja polustihove, i *cadenza finalis* (završna) – melodijska formula s nekoliko različitih mogućnosti završetka (*terminationes* i *differentiae*). Nakon srednje kadence, kod zvjezdice, potrebno je načiniti malo dužu stanku. Sve psalmodijske kadence

mogu biti s jednim naglaskom – dva sloga (*tonički spondej*: – ◡, prvi naglašen) ili dva naglasaka – četiri sloga (*dvostruki tonički spondej*: – ◡ – ◡, prvi i treći naglašeni). Postoji također riječ s tri sloga, a ima jedan naglasak (*daktil*: – ◡ ◡). U trosložnim daktilima obično je naglašen prvi slog. U tom slučaju notama kadence dodaje se jedna »prazna« nota zvana *epentetička*.

Za većinu tonusa postoji više melodijskih završetaka, odnosno kadencirajućih završnih formula psalamskog stiha, koji se zove *differentiae*, a obilježeno je, ovisno o kadenci, malim ili velikim abecednim slovima odnosno brojevima koji stoje uz slova. Ako je završna nota kadence na tonici modusa, bilježi se velikim slovom, i obratno, ako završna nota kadence nije na tonici, riječ je o drugoj modalnoj noti, kada se bilježi malim slovom. U *Liber Usualis* psalmodijski se tonusi bilježe arapskim, a u novijim izdanjima obično rimskim brojevima.

Prvi tonus ima najviše (10) *differentiae*: prva tri završetka su na tonici, a ostali na drugim stupnjevima: D, D², f, g, g², g³, a, a², a³;

Drugi tonus završava na tonici: D;

Treći tonus: niti jedan završetak nije na tonici: b, a, a², g, g²;

Četvrti tonus: današnja uporaba: g, E, transponirani: c, A, A⁺;

Peti tonus: završetak nije na tonici: a;

Šesti tonus: završava na tonici: F;

Sedmi tonus: niti jedan završetak nije na tonici: a, b, c, c², d;

Osmi tonus: G, G^{*}, c; prvi i drugi završetak su na tonici, osim što drugi ima zvjezdicu kao znak da se pjeva ton više, a može se izmijeniti na njegovu kadencu G, tj. toniku VIII. modusa.

Uz osam glavnih psalmodijskih tonusa u rimskoj liturgiji preživjela su samo tri:

tonus peregrinus – s dvostrukim tenorom (la i so),

tonus in directum – namijenjen izvođenju psalama bez antifone, i **tonus irregularis** – ostavio je vidljive tragove u ambrozijanskom pjevanju, a zadržan je u monaškom antifonariju.

Prema razvijenosti strukturalnih elemenata (formula), psalmodiju možemo podijeliti u tri vrste:

1. jednostavna,
2. svečana i
3. ukrasna psalmodija.

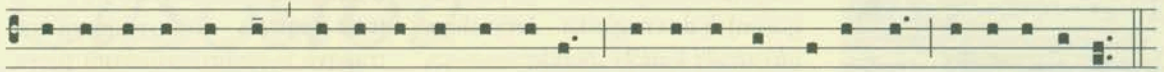
Jednostavna ili silabička psalmodija primjenjuje se za časoslov, dok se svečana temelji na jednostavnoj, ali sa svečanijim, bogatijim zapjevom i ukrašenom srednjom kadencom. Primjenjuje se prema staroj, izvornoj tradiciji za evanđeoske hvalospjeve *Benedictus* i *Magnificat*, i to za prvi polustih koji svaki započinje zapjevom, dok je drugi polustih jednak onome u jednostavnoj psalmodiji. *Ukrasna* psalmodija razlikuje se od *svečane* po ukrašenom zapjevu nakon srednje kadence i ukrašenoj završnoj kadenci (pentatonika). Značajno je da ove dvije posljednje vrste psalmodije na mjestu flexe imaju srednju kadencu.

Čitanje

U časoslovu postoje dvije vrste čitanja: dugo i kratko.

Dugo čitanje: za Službu čitanja predviđena su dva čitanja nakon psalmodije, jedno biblijsko, drugo patrističko, nakon kojega slijedi dugi otpjev – responzorij (*responsorium prolixum*). Na blagdane pojedinih svetaca drugo je čitanje obično hagiografsko – svetačko.

Kratko čitanje (ima ih oko 500): uzeto je isključivo iz Svetoga pisma, a čita se u Jutarnjoj, Večernjoj, Trećem, Šestom, Devetom času, te Povečerju. Obično se čita, ali može se i pjevati na različite melodijske načine koji su namijenjeni toj svrsi. Nakon njega slijedi kratki otpjev (*responsorium breve*).

Responsorij – otpjev

Responsorij je pjesma koja slijedi nakon prvoga misnog čitanja.⁵ Postoje dva tipa respensorija stare tradicije za Službu časova: »kratki« za časove dana i »dugi« za svaki noćni čas. Izvorno je respensorij bio psalam (*psalmus respensorius*), najstarija i jedina pjesma časoslova, kada se još nisu pjevali drugi dijelovi. Od VI. st., bilo respensorij časoslova, bilo gradual mise bili su skraćeni na mali broj stihova, no za razliku od graduala respensorij nije ostao bez pripjeva.

Svaki respensorij, dugi ili kratki, sastoji se od tri elementa:

℞ – respensorij, koji je najvažniji tekstovni dio;

℣ – jedan stih (verset);

Slava Ocu dodan je kasnije, u IX. st., najvjerojatnije po uzoru na Introitus i Communio, što svjedoči i Amalarij: »Priscis temporibus non cantabatur Gloria post versum, sed repetebatur responsorium« (»U ranija vremena, nije se nakon stiha pjevalo Slava Ocu, nego se ponavljao respensorij«).⁶ Prema benediktinskom običaju, nakon XII. st. doksologija je zadržana samo za posljednji respensorij svakoga noćnog časa i za kratke otpjeve. Izdanjem *Liber Hymnarius*, s naznakom u Praenotanda XI, ponovno se vraća praksa da se Gloria Patri ne pjeva, barem što se tiče dugog respensorija.

O izvođenju respensorija postoji nekoliko svjedočanstava. U vremenu sv. Augustina (IV. st.) »čitao« se *psalmus qui lectus est...* (*psalam, koji je čitan...*), ali se zasigurno radilo o *kantilaciji*, tj. intoniranom čitanju (jednostavna melodija);⁷

Sv. Benedikt već u VI. st. propisuje

respensorijalnu strukturu, gdje sudjeluje solist, a svi ostali odgovaraju pripjevom;⁸

Sv. Izidor Seviljski potvrđuje da je za svečane blagdane moglo biti više od jednog solista-pjevača: »Responsorio ab Italis longo ante tempore sunt reperta, et vocata hoc nomine quod, uno canente, choro consonando respondeat. Antea autem id solus quisque agebat; nunc interdum unus, interdum duo vel tres communiter canunt, choro in plurimis respondentente« (»Talijani su uveli respensorije već davno. Nazvali su ih tim imenom zbog toga što jedan pjeva, a zbor odgovara. Ranije je to uvijek pjevao samo jedan pjevač, dok sada pjeva ponekad jedan, ponekad dvojica ili trojica zajedno, a cijeli zbor odgovara«).⁹

Može se ustvrditi da reforma časoslova nije donijela nikakve važnije promjene s obzirom na respensorij i način njegove izvedbe; OULČ u IX. poglavlju donosi ove odredbe:

»169. Iza svetopisamskog čitanja u Službi čitanja slijedi njegov vlastiti otpjev. Njegov je tekst tako odabran iz predanog blaga ili nanovo sastavljen da boljim razumijevanjem osvjetljuje netom pročitano, ili uklapa čitanje u povijest spasenja, ili pretvara čitanje u molitvu i razmatranje, ili napokon pruža ugodnu šarolikost svojom pjesničkom ljepotom.

170. Slično se tako i drugom čitanju dodaje prikladan otpjev, koji se međutim ne veže tako strogo s tekstom čitanja, pa stoga više pogođuje slobodnom razmatranju.

171. Otpjevi, dakle, sa svojim dijelovima koji se ponavljaju, zadržavaju svoju vrijednost i onda kada ih pojedinac sam recitira. No dio koji se u respensoriju običava ponavljati,

može se ispustiti u recitiranju bez pjevanja, osim ako smisao zahtijeva to ponavljanje.

172. Slično tako, samo jednostavnije, na Jutarnjoj, Večernjoj i Povečerju kraćem čitanju odgovara kratki otpjev (o kojem govore br. 49. i 89.) te redak na Trećem, Šestom i Devetom času; oni su kao neki usklik kojim riječ Božja dublje prodire u dušu slušateljevu ili čitateljevu.«

BILJEŠKE

¹ I kada se Liturgija časova odvija bez pjevanja, svaki psalam ima pretpjev, pa i onda kad pojedinac sam moli. Pretpjesi pomažu: da se osvjetli književna vrsta psalma; da se psalam može pretvoriti u osobnu molitvu; da se bolje zapazi izreka koju je vrijedno uočiti, a koja bi inače mogla izbjeći pažnju; da se u različitim okolnostima dadne određena, posebna boja nekom psalmu... OULČ 113. U Vazmeno vrijeme svim se pretpjesima dodaje *Aleluja*, osim ako bi to narušavalo smisao. OULČ 120.

² Usp. D. SAULNIER, *Il Canto Gregoriano*, Casale Monferrato 2003., str. 61.

³ Usp. G. REESE, *Musica nel medio evo*, Firenze 1960., str. 217.

⁴ Izrazom »gregorijanski tonusi« misli se na standardne formule za psalmodiju, stavljene na početku i na kraju psalma kao veza s pjevanom antifonom.

⁵ »Post quamlibet lectionem dicitur responsorium... responsoria adeo cum lectionibus connectuntur, ut eadem ratione ac lectiones sumenda sint...« (»Nakon svakog čitanja govori se respensorij... respensoriji su tako usko povezani s čitanjima, da ih treba primati kao sama čitanja...«), Rubricae generales Breviarum, caput V, M, str. 226-227.

⁶ *De ordine antiphonarii*, I; PL 105, 1248.

⁷ C. D'AMATO, C. D'AMATO, A. BUGNINI, *Liturgia e Musica*, orientamenti per i musicisti, Roma – PIMS 1959., str. 32.

⁸ Sv. Benedikt, *Regola...* pogl. 8-18.

⁹ *De ecclesiasticis officiis*, I, 9; PL 83, 744.